

“עין תחת עין” בקבלת חז”ל

הצגת הבעיה

תוצג כאן בעייתיות הנובעת מהשוואת פשוטו של מקרא¹ עם קבלת חז”ל בתורה שבעל-פה, היינו: מהעימות שבין המסקנות הנובעות מהפעלת כלים לשוניים על הטקסט לבין המסקנות העולות מהפעלתם של כלים חשיבתיים והגיוניים על אותו טקסט. בשלושה מקומות בתורה מופיע הצירוף “עין תחת עין” או “עין בעין”: “וכי ינצו אנשים ונגפו אשה הרה... ואם יהיה אסון ונתתה נפש תחת נפש, עין תחת עין... ” (שמ’ כא כב-כו); “ואיש כי יתן מום בעמיתו כאשר עשה כן יעשה לו, שבר תחת שבר עין תחת עין... כאשר יתן מום באדם כן יתן בו...” (וי’ כד יג-כג); “כי יקום עד חמס באיש לענות בו סרה... ועשיתם לו כאשר זמם... ולא תחוס עינך נפש בנפש עין בעין...” (דב’ יט טז). בחינתם של הכתובים הללו מעלה מספר מסקנות:

א. החובל בעין חברו ומוציאה, דינו שינקרו את עינו.

ב. עד זומם שמעיד בחברו שניקר עינו של אדם אחר, דינו שינקרו את עינו כדי לקיים “כאשר זמם לעשות לאחיו”.

קבלת חז”ל - מדרש הלכה

חז”ל הפעילו על הכתובים כלים הגיוניים ומידות שהתורה נדרשת בהם,² והסיקו להלכה שהן החובל בחברו והן עד שהעיד בחברו שחבל בעין חברו והזום העד, בשני המקרים החיוב הוא ממון בלבד. ונשאלת שאלה: הכיצד? כדי לענות על שאלה זו, שגלשה אל מעבר לכותלי בית המדרש והולידה ויכוח בין הקראים לבין חז”ל, נציג את הוויכוח³ שבין רבי סעדיה גאון לבן זוטא הקראי⁴ בפירוש של “עין תחת עין”. “אמר ר’ סעדיה: לא נוכל לפרש זה הפסוק כמשמעו”. ואלה הם שני נימוקיו לקושי: “כי אם אדם הכה עין חברו וסרה שלישיית אור עיניו, איך יתכן שיוכה מכה כזאת בלי תוספת ומגרעת. אולי יחשיך אור עיניו כלו. ויותר קשה הכויה והפצע והחבורה, כי אם היו במקום מסוכן אולי ימות, ואין הדעת טובלת”. והנה המשכו של הדו-שיח ככתבו וכלשונו:⁵

¹ דרך פרשנית זו מקורה בגמ’ שבת סג ע”א: “אמר רב כהנא: כד הוינא בר תמני סרי שנין והוה גמירנא ליה לכוליה הש”ס, ולא הוה ידענא דאין מקרא יוצא מידי פשוטו”.

² ראה דעות שונות של תנאים ואמוראים כעניין זה בבבא קמא פג ע”ב - פד ע”א.

³ ראב”ע הארוך שמ’ כא כד; ר”י כד י. בפירוש רס”ג הוויכוח אינו מובא, ובכך רס”ג נוהג על פי מה שכתב בהקדמתו לתרגום התורה: “ולא אביא בו שאלות הכופרים ולא תשובתי עליהם”.

⁴ בהקדמת ראב”ע לתורה, על פי הפירוש “אור יהל”, הערה 37.

⁵ ע”פ ראב”ע לשמ’ כא כד.

"אמר לו בן זוטא: והלא כתוב במקום אחר 'כאשר יתן מום באדם כן ינתן בו' (וי' כד ד)?

והגאון השיב לו: יש לנו בי"ת תחת על.⁶ והנה טעמו כן ינתן עליו עונש. ובן זוטא השיב לו: 'כאשר עשה כן יעשה לו' (וי' כד יט). והגאון השיב: הנה שמשון אמר 'כאשר עשו לי כן עשיתי להם' (שופ' טו יא), ושמשון לא לקח נשותיהם ונתנם לאחרים, רק גמולם השיב להם. ובן זוטא השיב: אם היה המכה עני, מה יהיה עונשו? והגאון השיב: אם עור יעור עין פקה, מה יעשה לו? כי העני יתכן שיעשיר וישלם, רק העור לא יוכל לשלם לעולם.

והכלל לא נוכל לפרש על דרך מצות התורה פירוש שלם, אם לא נסמוך על דברי חכמינו ז"ל. כי כאשר קבלנו התורה מן האבות, כן קבלנו תורה שבעל פה, אין הפרש ביניהם. והנה יהיה פי' 'עין תחת עין' ראוי להיותו עינו תחת עינו, אם לא יתן כפרו". לפי רס"ג, הממשיך את דעות חז"ל בגמרא, הלכו רבים מפרשני המקרא,⁷ וכן פסק הרמב"ם להלכה:⁸ "נזק כיצד? שאם קטע יד חברו או רגלו רואין אותו כאילו הוא עבד נמכר בשוק, כמה היה יפה אז, וכמה הוא יפה עתה, ומשלם הפחת שהפחית מדמיו, שנאמר 'עין תחת עין' - מפי השמועה למדו שזה שנאמר תחת לשלם ממון הוא". היינו: ב"עין תחת עין" הכוונה היא לממון, וזה פירוש מקובל מפי משה רבנו מסיני. לפי זה מה הטעם לכל דרשות חז"ל? אלא יש לומר שדברי חז"ל הם בירור בדיעבד איך פשוטו של מקרא מתיישב עם הלכה למשה מסיני, והאסמכתא היא העמקת הידע בהלכה ידועה.⁹ על-פי נקודת מוצא זו, ניתן לנתח את עניין החובל בחברו ניתוח מוסרי-הלכתי.

ניתוח מוסרי-הלכתי של עניין החובל בחברו

נראה את סדר העניינים בויקרא כד:
 פסוקים יג-טז: מקלל
 פסוק יז: רוצח במזיד
 פסוק יח: מכה בהמה
 פסוקים יט-כ: חובל בחברו ומכה אדם
 פסוק כא: מכה בהמה ורוצח
 פסוקים כב-כג: סיום פרשת המקלל.

⁶ כגון "לא רגל על לשנר" (תהי' טו ג).

⁷ כגון רשב"ם, רמב"ן, ספורנו.

⁸ רמב"ם, הלכות חובל ומזיק, פרק א, הלכה ב.

⁹ הסבר זה הוא לאפוקי מהמפרשים אסמכתא כדרשת חכמים שאינה פירושו של פסוק אלא נסמכה עליו אסמכתא בעלמא. עיין ריטב"א ראש השנה טז, הירצא נגר שיטת ה"סימנים", וכן בעל "הכתב והקבלה", מאמר תורה, בעניין "סימן המחדע".

סדר הענינים קשה מכמה בחינות: א. מה הקשר בין הנושאים הללו? ב. מדוע הוכנסו עניינים שונים בתוך תוכה של פרשת המקלל, שראשיתה בפסוק יג וסופה בפסוק כג? ג. מדוע שולבו בפסוק אחד (פסוק כא) מכה בהמה ורוצח?

הספרא¹⁰ במקום מתמודד עם הקושי השלישי. הוא מציג שני אופנים שלפיהם למד את מדרש ההלכה ש"עין תחת עין" מתכוון לממון: "יכול סימא את עינו, יסמא את עינו? קטע את ידו, יקטע את ידו? שיבר את רגלו, ישבר את רגלו? 'מכה בהמה, מכה אדם' - מה מכה בהמה בתשלומין, אף מכה אדם בתשלומין. אם נפשך לומר 'לא תקחו כופר לנפש רוצח' - לרוצח אין אתה נוטל כופר, נוטל את לאיברים כופר".

ההסבר הראשון, לפי הספרא, הוא מהעובדה שפסוק יח מופיע שלא במקומו, שהרי אם מדרגים את המקרים לפי חומרתם, סדר הכתובים היה צריך להיות כך: רוצח במזיד, חובל בחברו, מכה בהמה. ולא כך הוא הסדר, אלא בין פסוק יז, העוסק ברוצח במזיד, לבין פסוקים יט-כ, העוסקים בחובל בחברו - ועניינם חד הוא, פגיעה באדם - מופיע פסוק יח, "מכה נפש בהמה ישלמנה", העוסק בנוזק רכוש, ואינו מן העניין! סדר זה נקבע כדי לומר לך שמפסוק יח ואילך אין מדברים עוד בעונש מיתה אלא בעונש ממון, ולכן הן פסוק יח - "מכה נפש בהמה ישלמנה" - והן פסוקים יט-כ - "עין תחת עין" - עוסקים בתשלום ממוני על נזק שנגרם. ולבסוף, בפסוק כא, בא סיכום המחלק בצורה חדה בין בהמה, שעל הריגתה משלמים ממון, לבין אדם, שעל הריגתו נענשים במיתה.¹¹

אם כך, מדוע מביא הספרא את הדרשה השנייה, "אם נפשך לומר" וכו'? זוהי שאלת הגמרא:¹² "מאי חזית דילפת מ'מכה בהמה' [שעונשו ממון] - לחובל בחברו שעונשו גם כן ממון - כיוון שדנים ניזקין מניזקין], אדרכא הרי יש מקום לומר שחלוקת המקרים אינה לפי חומרת המעשה, אלא חלוקה על בסיס תוצאת המעשה.

אם מסבירים כך, נפתרת הקושיה על סדר הפסוקים, וסדרם מוסבר כך: הפסוקים יז-יח עוסקים בהבדל שבין עונשו של מכה אדם לעונשו של מכה בהמה (כשתוצאת ההכאה היא מיתה), ואילו הפסוקים יט-כא עוסקים בהבדל שבין עונשו של החובל באדם לעונשו של החובל בבהמה (כשתוצאת ההכאה היא חבלה בלבד). עונשו של החובל בחברו יהיה עונש גוף: "עין תחת עין" כפשוטו:

על כך מביא מדרש ההלכה את הפסוק "לא תקחו כפר לנפש רוצח" (במ' לה לא),¹³ שבו הלימוד אינו ניזקין מניזקין, היינו לימוד של עונש מכה אדם מעונש מכה בהמה, אלא לימוד עונש מכה אדם מעונש מכה אדם. הלימוד הוא כך: דווקא ברוצח "אשר הוא רשע למות" לא תקחו כופר, אך אם אין דינו מיתה, אפשר לקחת כופר. ובאיזה מקרה מדובר? בחובל בחברו, "עין תחת עין", שראוי להוציא את עינו ממש, אבל הדרשה מלמדת שבמקרה שאין חיוב מיתה אפשר לקחת כופר ממון.

¹⁰ ספרא, אמור, לויקרא כד כא.

¹¹ מלבי"ם, התורה והמצוה, אות רמט.

¹² בבא קמא פג ע"ב, וראה שם רש"י ד"ה ואם נפשך לומר.

¹³ ובלשון הגמרא, כתובות לו ע"ב: "לא תשקול ממונא מיניה ותפטריה מקטלא".

יש אפוא שני לימודים ל"עין תחת עין" ממון: אחד יש בו צד ממוני גרידא, ואילו השני יש בו צד מוסרי. ונבאר את הצדדים בהרחבה.

כשאדם הובל בחברו הוא גורם לו נזק הפוגע בכושר היצירה והתפקוד היום-יומי שלו. מצד זה אפשרי הלימוד של "מכה אדם" מ"מכה בהמה", שהרי אף הבהמה היא גוף בעל כושר של יצירה (כגון חרישה, נשיאת משא). כתוצאה מהפגיעה בה, נפגם תפקודה הסדיר. הדרושה הראשונה רואה סמיכות פרשיות בין פסוק יח - מכה בהמה - לפסוק יט - הובל באדם. זהו הצד הממוני שבקשר. אולם פגיעה באדם אינה רק בכושר היצירה שלו, אלא גם פגיעה בצלם אלוקים שבו. מנקודת ראות זו, יש דמיון בין חבלה באדם לרצח, שהרי בשניהם קיימת נטילת רוח ה' שבאדם. בחבלה באדם יש גם כן צד של נטילת הרוח - רצח זוטא, אלא שהפגיעה אינה מוחלטת כמו ברצח ממש. לפי דרשה זו, נלמד "מכה אדם" חובל מ"מכה אדם" רוצח. לכאורה היה מתאים יותר עונש גופני, אלא עדיין יש מקום לחלק ולומר כשפגיעה היא סופנית, כמו ברצח, אזי העונש הוא מיתה, ולכן "לא תקחו כפר לנפש רוצח", אך בחובל העונש קל יותר יחסית מבחינה כמותית (ממון), אך לא מבחינה איכותית-מהותית, שהרי מבחינת הפגיעה בצלם אלוקים שבאדם יש כאן במידה מסוימת רצח.

השוואה למקומות נוספים - תשלום בעד נזק גוף

1. ההשוואה לפרשת משפטים, לשור מועד שנגח אדם, "השור יסקל וגם בעליו יומת. אם כפר יושת עליו..." (שמ' כא ט-ל), מראה יחסיות מקבילה. בשור מועד, כשהתוצאה היא מוות, יש על בעל השור אחריות, אף שהמוות לא נעשה ישירות על ידיו. כך גם בחובל בחברו: אמנם החבלה נעשתה ישירות על המכה, אך תוצאת המעשה איננה מוות אלא איבוד עין. בשני המקרים יש גורם המחסר משהו מחיוב המיתה - כאן הפגיעה העקיפה וכאן תוצאה שאיננה מוות. לפיכך כפי שבעל השור המועד שנגח משלם כופר נפשו בלבד, כך גם החובל בחברו ייענש "עין תחת עין" בכופר ממון בלבד.
2. ההשוואה בין פרשת חובל שבפרשת משפטים לבין פרשת עדים זוממים שבפרשת שופטים מלמדת על הבדל בעונש: כאן "עין תחת עין", וכאן "עין בעין". אם בשני המקומות הכוונה היא לממון - מדוע השינוי? המילה תחת פירושה במקום, היינו הדבר כבר איננו ובמקומו בא אחר תחתיו; אך השימוש ב-ב בא כשהדבר הראשון עדיין קיים. לפי זה, בפרשת משפטים, העוסקת בחובל בעין חברו, כתוב "עין תחת עין", שהרי העין חובלה ואיננה, אבל בפרשת שופטים, שבה מדובר בעדים זוממים - "כאשר זמם" ולא כאשר עשה - העין קיימת, ולכן נכתב בה "עין בעין".
3. החיובים הנוספים, כגון ריפוי ושבת של הנחבל, על פי "רק שבתו יתן ורפא ירפא", הם תשלומים נוספים לתשלום הממוני בעד נזק החבלה. ולפיכך ברור ש"עין תחת עין" הוא ממון. אם לא תאמר כן, אלא "עין תחת עין" ממש, מדוע ישלם גם ריפוי ושבת, והרי לפי זה, גם החובל, בשעה שיענש בהוצאת עינו שלו, יצטרך לקבל ריפוי ושבת מהנחבל.

ואף שחז"ל בגמרא¹⁴ דחו ראייה זו, והעמידו את תשלומי שבת וריפוי כתשלומי הפרשים בין החובל המתרפא מהר לנחבל, אין זה פשוטו של מקרא, אלא דיכרה תורה בכל אדם, אף אם נתרפא מהר יותר.

מדוע לשון "עין תחת עין"?

אמנם רמב"ן, כפרשן המקרא, העדיף להוכיח שקבלת חז"ל - ממון - נלמדת מפשוטו של מקרא.¹⁶ אך חז"ל, הפוסקים הלכה מחייבת, אינם יכולים להסתפק בלימוד דאית ליה פירכא. ולכן הם דוחים הוכחות מסוג זה אחת לאחת. עד שמגיעים ללימוד מקבלה: גזירה שווה "תחת" "תחת" מחמישים כסף המוטלים על האונס לשלם לאבי הנערה, "תחת אשר ענה" (דב' כב כט). וכשם שבאונס העונש הוא ממוני, אף "עין תחת עין" הוא ממון. על לימוד זה אין משיבים.

משהוסבר ש"עין תחת עין" הוא ממון, נותרת עדיין השאלה מדוע השתמשה התורה בלשון כזו, "עין תחת עין", ובכך נפתח פתח לטעות ולהבין שלא כהלכה - עין תחת עין ממש.

על זאת משיבים הפרשנים כולם. ספורנו¹⁷ מייטיב להציג את הפתרון: "שכך היה ראוי כפי הדין הגמור שהיא מידה כנגד מידה וכאה הקבלה שישלם ממון מפני חסרון השערותנו פן נסכל ונוסיף על המידה לאשמה בה". והוא מוסיף במקום אחר:¹⁸ "שהחובל אדם היה ראוי להענש בגוף לולי חסרון יכולתנו לצמצם כמו שקבלו רבותינו והוצרך לעונש ממון ועם כל זה הנה הממון רב שחייב בחמשה דברים". ומביא הרמב"ם מביא טעם זה להלכה:¹⁹ "זה שנאמר בתורה 'כאשר יתן בו מוס באדם כן יתן בו' אינו לחבול בזה כמו שחבל בחבירו, אלא שהוא ראוי לחסרו אבר או לחבול בו כאשר עושה ולפיכך משלם נזקו". ומוסיף המהר"ל,²⁰ שלא נחשוב שהמוציא עין חבירו, כמו גם מי שהרג בהמתו ושילם הנזק, או פטור לגמרי ויצא ידי חובה, אלא אינו נפטור עד שיבקש מחברו מחילה וימחל לו, שהרי לפיכך כתבה התורה שיהיה עונשו בגופו אם היה אפשר, אלא שאי אפשר כמו שלימדונו חז"ל.

סיכום

על פי מה שהוצג כאן ניתן להציע הסבר לסמיכות הפרשיות. כשאדם מקלל אלוהיו, יש פגיעה בכבודו, ולכן עונשו מיתה. גם כשאדם רוצח, יש פגיעה בצלם אלוהים שבאדם. רעיון כזה נרמז בכתוב "קללת אלקים תלוי", ולכן עונשו של הרוצח מיתה. אך עם זאת ישנו

¹⁴ בשם ר' משה לנדונסקי, ראש ישיבת ראדין.

¹⁵ בבא קמא פד ע"א.

¹⁶ וראה רא"ם לשם' כב ח.

¹⁷ בפירושו לשם' כד בא.

¹⁸ בפירושו לוי' כה יז.

¹⁹ הלכות חובל ומזיק, פרק א, הלכה ג.

²⁰ גור אריה, פרשת אמור, ד"ה לכך כתב.

צד מעשי למכה אדם ומכה בהמה, והוא הצד הממוני של הנזק והשפעותיו על הניזוק. מתח זה שבין שני הצדדים בא לידי ביטוי בפסוק "עין תחת עין": תביעת הפגיעה בצלם אלוקים שבאדם מול הפגיעה באדם כמכונה יוצרת. התורה הכריעה בסופו של דבר לטובת הממון, וצד הפגיעה בצלם אלוקים שבאדם, הצד המוסרי, נשמר בכך שהתורה רומזת על כך בניסוחה "עין תחת עין". לבסוף באה ההבחנה היסודית "ומכה בהמה ישלמנה, ומכה אדם יומת". דרך זו של הצגת הדברים מוסיפה לעניין החומרי-הממוני גם ממד מוסרי-הלכתי.